

Gènere i societat

Unitat 2 Teories i conceptes més importants sobre la desigualtat de gènere

BETTY FRIEDAN

Maslin, J. (2013) *Looking Back at a Domestic Cri de Coeur*. US edition. The New York time. Recuperat 16 desembre 2014, des de http://www.nytimes.com/2013/02/19/books/betty-friedans-feminine-mystique-50-years-later.html?pagewanted=all&_r=0

Imatge per Smithsonian institution. [Sin restricciones de derechos por autor conocidas](#)

És gairebé segur que, a excepció de les societats primitives o comunals, en totes les societats hi ha hagut desigualtats de gènere; no obstant això, aquestes s'han mantingut invisibles durant segles. Les primeres reivindicacions de gènere s'inicien en el segle XIX i tenen un **caràcter polític**¹, no obstant, no són reconegudes com a tals fins ben entrat el segle XX sent silenciades per la majoria dels **humanistes i científics socials**² durant un llarg període de temps. És a partir dels anys setanta quan es produeix una explosió d'investigacions i teories que tenen com a objecte d'estudi les diferències de gènere en un intent de compensar una visió excessivament **androcèntrica**³ de la societat. En aquest període apareixen els estudis de gènere (*Gender Studies*) que suposaran el desenvolupament de múltiples investigacions que tindran com a objecte d'estudi l'anàlisi de la vida quotidiana des de la perspectiva de les dones. Aquest fenomen provocarà la creació i consolidació a nivell universitari de departaments i instituts que tindran com a objectiu la difusió d'aquests estudis. La majoria dels llocs de treball que es crearan

¹ Les primeres mobilitzacions en favor de les dones daten del segle XIX i són mobilitzacions que es produeixen a favor de la reivindicació política dels drets de les dones. Es coneixen com moviments feministes. Pràcticament, comprenen des de la seva aparició fins la primera meitat del segle XX. Aquests moviments que reivindiquen, a la vegada, una millora de les condicions de les dones però sempre des del desenvolupament del seu rol tradicional. El 1949, l'escriptora francesa Simone de Beauvoir escriu una obra capital: *Le deuxième sexe* que significarà la ruptura definitiva amb aquest tipus de discurs reformista i maternal. En aquesta obra s'inspiraran les lluites posteriors fins ben entrats els anys setanta. Durant aquest període es denuncia l'opressió i l'explotació de la dona pel home des d'una posició androcèntrica i patriarcal.

² Els antecedents de la perspectiva de gènere s'han de buscar en el paradigma cultural del feminisme; no obstant aquesta perspectiva no és tinguda en compte ni pels investigadors fins entrat l'últim terç del segle XX. En sociologia, també els estudis sobre les condicions de vida de les dones ocupen un espai perifèric malgrat que tractin sobre els problemes del 50% de la població. les preocupacions feministes que es van situar, durant tot aquest període, en els marges de la sociologia, en l'obra de teòrics marginals o de teories marginades. La indiferència mostrada pels sociòlegs produeix: a) un sexisme institucionalitzat implícit en l'educació superior, b) actes conscients d'exclusió, c) oposició al feminisme. En definitiva no es presta atenció al gènere com a construcció social.

³ Basada en els valors, concepcions i sistemes de creences dels homes.

seran desenvolupats per feministes a les que es concedirà la possibilitat de transformar la seva identitat individual i col·lectiva.

Situats en un paradigma antiessencialista i **postmodernista**⁴ els estudis de gènere suposaran una revolució per a la introducció de noves temàtiques d'anàlisi tant en la sociologia com en d'altres àmbits així com un canvi d'orientació metodològica cap a una perspectiva més qualitativa. En un intent de síntesis teòrica, proposarem una triple classificació: Teories de la diferència, Teories de la desigualtat i **Teories de l'opressió**⁵. Cada un d'aquests blocs és el resultat d'un esforç de síntesis de les diferents línies d'investigació que analitzen des d'una perspectiva diferenciada les causes que es troben en l'origen d'aquesta desigualtat. En aquest article ens centrarem en alguns dels seus principals arguments que ens permetran abordar els conceptes essencials i la seva vinculació amb la producció de la desigualtat de gènere. Paral·lelament, ens permetran observar com alguns d'aquests estudis han tingut els seus efectes a nivell polític i social amb la formulació i la millora de les condicions de vida de les dones.

Teories de la diferència

KATE MILLER

Crawford, L. (1999) *Kate Millet, the ambivalent feminist*. Salon. Recuperat 16 desembre 2014, des de

<http://www.salon.com/1999/06/05/millet/>

Miguel, A. (1997) *Lo personal es político*. Crítica de libros. Universidad de La Coruña. Recuperat 16 desembre 2014, des de

<http://e-spacio.uned.es:8080/fedora/get/bibliuned:filopoli-1997-9-1111/pdf>

Imatge per gaelx (CC BY-SA 2.0)

LUCE IRIGARAY: Irigaray, L. (1985) *El cuerpo a cuerpo con la madre. El otro genero de la naturaleza. Otro modo de sentir*. Barcelona: Edicions de les dones.

Les teories que apareixen sota aquesta classificació es caracteritzen per considerar que les dones tenen una visió diferent de la realitat social i difereix dels homes, fonamentalment, en relació amb els seus valors i interessos bàsics, la seva manera

⁴ Antiessencialista perquè rebutja la concepció imperant en la societat fins aquell moment, inclús la rebutja metodològicament; i postmodernista perquè en aquests estudis van a analitzar-se com es construeixen i deconstrueixen els processos socials relatius al gènere.

⁵ Existeixen d'altres classificacions com la de teories essencialistes basades en la defensa de les essències femenina i masculina i teories antiessencialistes o postmodernes que analitzen la relació entre els gèneres com una relació de dominació que comporta, en un segon període, l'anàlisi de la construcció de la desigualtat.

de fer judicis de valor, la seva construcció del món, la seva creativitat literària i les seves fantasies sexuals. Des d'aquest conjunt de teories s'argumenta que la configuració general de les relacions i les experiències vitals de les dones són **diferents**⁶. Les dones es relacionen amb la seva descendència biològica de manera diferent a la dels homes; els nens i les nenes tenen estils de jugar diferents; les dones adultes es relacionen entre elles i amb les dones que estudien d'una manera particular. Així doncs, des d'aquesta perspectiva, les explicacions de les diferències psicològiques i relacionals entre homes i dones són essencialment de dos tipus: biològiques i institucionals.

Aquest enfocament molt centrat en l'anàlisi i argumentació dels valors conseqüència de la diferent posició que homes i dones ocupen en la societat oblida que les posicions de ambdós no tenen un caràcter neutral i, mentre que, les posicions dels homes els atorga poder i capacitat de decisió sobre les dones, les posicions socials que ocupen les dones no tenen un grau de visibilitat i reconeixement que han de permetre i reconèixer a la dona el desenvolupament de la seva pròpia individualitat i llibertat. Aquestes teories posen l'accent a les responsabilitats derivades de la criança i de l'atenció dels fills i es centren en la maternitat com un dels aspectes més determinants, excloent per omissió la possibilitat de realització professional a través del treball. En definitiva tendeixen a situar a la dona en posicions dominades sota la il·lusió de l'home redemptor o de príncep blau.

El patriarcat

Per analitzar com es crea, es reproduïx i es manté la ideologia de la dominació en una societat necessitem plantejar-nos, com a mínim, dos preguntes: Què és la dominació? i Com es produeix?. És a dir, quines estratègies sostenen, permeten o faciliten aquesta dominació. En un primer moment, hem observat com els estudis de gènere denuncien de manera reiterada les causes que estan en l'origen de la desigualtat. En un segon moment, hem d'abordar els mecanismes socials que contribueixen, de manera deliberada o no, a la seva reproducció. Un dels conceptes més importants que ens ha de permetre analitzar aquests mecanismes és el concepte de dominació. Aquest concepte va ser formulat per Weber en una obra magistral anomenada "*Economía y sociedad*" la qual la primera edició data de 1922. Weber defineix dominació com "un estat de coses pel qual una voluntat manifesta ("*mandat*") del "*dominador*" o dels "*dominadors*" influeixen sobre els actes dels altres (del "*dominat*" o dels "*dominats*"), de tal manera que, en un grau socialment rellevant, aquests actes tenen lloc com si els dominats haguessin adoptat per si mateixos i com a màxima del seu procedir el contingut del mandat ("*obediència*"⁷). Segons aquesta definició, la característica fonamental de la dominació es ocultar qualsevol estratègia que la posi en evidència de tal manera que, els dominats reproduïxin el "mandat" sense ser realment conscients de l'acció de la dominació.

La dominació és una característica psicològica que tendeix a la persuasió, al convenciment, a que els fets es vegin com a "naturals" perquè no s'observa a primera vista l'estructura subjacent de **dominació**⁸. Per poder exercir-la

⁶ De fet existeix un debat que alguns consideren inacabat sobre si el gènere constitueix una cultura, una subcultura o s'ha de reduir a un paper. Evidentment, segons la concepció de cultura que optem utilitzarem una terminologia o un altra.

⁷ En Weber, M. *Economía y Sociedad*. Esbozo de la sociología comprensiva, ed. FCE, 1979.

⁸ Les estratègies de dominació són les més utilitzades en les nostres societats, n'hi a prou en analitzar, per exemple, les estratègies de publicitat, o les que requereixen els nous treballs de la nova classe mitjana destinats a convèncer al públic.

necessitem una sèrie d'estructures o sistemes socials que es constitueixin en vehicles portadors dels missatges i que no puguin ser posats fàcilment en qüestió, és a dir que la societat els vegi com a legítims. Aquestes estructures són les pròpies de la socialització: la família, - agència de socialització primària -, i l'escola -agència de socialització secundària -. No obstant, en els processos de socialització secundària no s'ha d'obviar la influència d'altres factors com el grup d'iguals o els productes que les noves indústries culturals posen a disposició del públic infantil i adolescent.

Dossier Pédagogique: la Domination Masculine

La domination masculine. (2007). *Dossier pédagogique*. Recuperat 16 desembre 2014, des de http://infofemmes-aquitaine.org/base_doc/genre_et_education/DC17.pdf

Patriarchy, Domestic Mode of Production, Gender and Class

Delphy, C. (1988) Patriarchy, Domestic Mode of Production, Gender and Class. A: Cary Nelson and Lawrence Grossberg, eds. *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana: University of Illinois Press. 259-267. Recuperat 16 desembre 2014, des de <http://caringlabor.wordpress.com/2010/12/11/christine-delphy-patriarchy-domestic-mode-of-production-gender-and-class/>

Enquesta de Població Activa

Instituto Nacional de Estadística. (2014). *Encuesta de población activa*. Recuperat 16 desembre 2014, des de <http://www.ine.es/jaxiBD/menu.do?L=0&divi=EPA&his=3&type=db>

Teories de la desigualtat

CHRISTINE DELPHY

Delphy, C. (2012) *La condition du don, c'est l'égalité, entretien avec Christine Delphy*. Revue du MAUSS.

LIDIA FALCÓN

Més informació al bloc:

<http://lafeministalf.blogspot.com.es/>

Imatge per ciudaddemujeres.com (CC BY-NC-SA 2.0)

Se situen des de la perspectiva crítica de la desigualtat. Sota aquesta classificació subsisteixen línies d'investigació dispars com el feminisme lliberal o el feminisme marxista. Això no obstant, aquest conjunt de teories compateixen:

1. El fet que homes i dones estiguin situats en una posició desigual: les dones tenen menys recursos materials, estatus social, poder i oportunitats per a l'autorealització que els homes en idèntica posició social.
2. La desigualtat és fruit de la mateixa organització de la societat i per tant és socialment construïda i mantinguda.
3. Encara que els éssers humans individuals poden variar en relació al seu perfil de capacitats i característiques, cap model de variació rellevant distingeix als sexes. En efecte, tots els éssers humans és caracteritzen a) per una profunda necessitat de llibertat per a la autorealització i b) per una mal·leabilitat fonamental que els permet adaptar-se a les particularitats de les situacions en les que es troben immersos.
4. Se suposa, des d'aquestes teories que, tant homes com les dones respondran millor davant estructures i situacions socials igualitàries.

Des del feminisme lliberal -moviment més difós en EEUU- es defensa per a) la dona professional, b) la igualtat de responsabilitat davant els fills, c) la necessitat d'una ensenyança igual per a nens que per a nenes, d) constitueix una guia de moltes de les polítiques iniciades pel moviment. Les feministes lliberals introdueixen el concepte de sexisme que el consideren, com el racisme, una ideologia que conté prejudicis i pràctiques discriminatòries contra les dones i, d'altra, sosté creences sobre les diferències "naturals" entre els homes i les dones. A causa del sexisme, les dones es veuen limitades i disminuïdes des de la infància fins a la maduresa, de manera que només poden adoptar rols adults propis de la seva condició i aquests rols les converteixen en sers dependents i deprimits.

Les feministes proposen les següents estratègies per eliminar la desigualtat entre gèneres:

1. La mobilització per l'ús dels canals polítics i legals existents per aconseguir el canvi.
2. La igualtat d'oportunitats econòmiques.
3. La introducció de canvis en la família, l'escola i en els missatges dels mitjans de comunicació amb la finalitat que les persones no és socialitzen en rols de sexe rígidament separats.
4. A l'esforç de tots els individus per desafiar el sexisme allí on el trobin en la seva vida quotidiana.

El sexisme lliberal s'orienta cap a uns valors de l'individualisme, l'elecció, la llibertat i la igualtat d'oportunitats.

Dins d'aquest grup de teories destaquem el feminisme marxista que combina l'anàlisi marxista de classe i de protesta social feminista. Els seus orígens es troben en Marx i Engels en la seva obra "*Los orígenes de la familia, la propiedad privada i el Estado*". Aquestes investigacions parteixen de la consideració que la subordinació de les dones no és el resultat de la seva constitució biològica, sinó de l'ordre social. Un altre dels aspectes en el qual van insistir és el fet que la raó relacional de la subordinació de les dones resideix en la família que constitueix en les societats complexes un sistema de rols dominants i subordinats. L'autoritat s'encarna en el cap de família i és patrilíneal, és a dir, que la propietat i la descendència es

transmeten per **línia masculina**⁹ per la qual cosa les dones són, en realitat, estris o propietats dels seus marits i que la societat legitima tal sistema de família al considerar aquesta estructura com l'estructura fonamental de totes les societats.

El feminisme marxista contemporani considera que les experiències vitals de tot individu constitueixen el primer reflex de la seva posició de classe i de gènere. Les dones de classes oposades tenen entre elles menys en comú que les dones de qualsevol classe amb els homes de la seva mateixa classe. No obstant això, dins de totes les classes socials les dones estan en desavantatge davant els homes respecte als béns materials i simbòlics. Les causes d'aquesta desigualtat resideixen a l'organització del propi capitalisme. Per altra banda, la desigualtat entre els gèneres també és funcional per al capitalisme, les dones assalariades reben, donat el seu baix estatus social, salaris baixos i es resisteixen a la seva sindicació a causa de la percepció de la seva marginalitat dins del sector assalariat. En el paper de mestresses de casa, esposes i mares, les dones donen suport inconscientment al procés econòmic avantatjós dels burgesos al ser consumidores de béns i serveis per a la llar i cuidadores no pagades que, al fer-ho financen els costos reals de la reproducció i el manteniment de la força de treball.

Teories de l'opressió de gènere

SHULAMITH FIRESTONE

Firestone, S. (2012) *Shulamith Firestone, fundadora del feminisme radical*. Nodo50. Contrainformació en la red. Recuperat 16 desembre 2014, des de http://info.nodo50.org/IMG/article_PDF/Shulamith-Firestone-fundadora-del.pdf

Es basen en una estructura de dominació comunament anomenada **patriarcat**¹⁰ que constitueix una estructura bàsica de poder que és manté intencionadament i deliberada. Pels teòrics/es de l'opressió, les diferències de gènere i la desigualtat entre els gèneres són subproductes d'aquesta estructura.

El patriarcat és aquell ordre social que assegura la supremacia dels homes i del masculí sobre la interiorització prèvia de les dones i el femení. És així mateix un ordre de domini d'uns homes sobre els altres i d'**alienació**¹¹ de les dones que són expropiades de les seves creacions, els seus béns materials i simbòlics. La propietat

⁹ Segons Marx i Engels amb l'aparició de la propietat, els homes es proclamaren propietaris per la seva mobilitat, la seva força i el seu monopoli. Mentre que com a posseïdors de propietat, tenien necessitats tant de mà d'obra/esclaus/captius...) com d'hereus que servissin com a medi per preservar i transmetre la propietat. Defensaven fermament la seva pretensió d'accés sexual únic a les seves dones per assegurar-se l'autenticitat dels hereus. Al final, els fills vindrien també a donar suport a aquest sistema de control sexual, perquè sobre ell descansarien les seves pretensions d'aconseguir la propietat. Des de llavors l'explotació del treball desenvolupà estructures de dominació cada vegada més complexes, i la família evolucionaria juntament amb les transformacions històriques dels sistemes econòmics i de propietat fins a convertir-se en una institució marcada i dependent d'ells.

¹⁰ El patriarcat és una estructura molt anterior a la de la classe social. La ideologia del patriarcat ha facilitat la dominació, opressió i exclusió d'una meitat de la població sobre l'altra meitat.

¹¹ Les dones perden la capacitat de decidir sobre les seves vides i de realitzar la seva individualitat.

de gènere és exclusiva dels homes, **cosifica**¹² a les dones i les manté dependents dels qui les dominen.

L'organització genèrica del patriarcat és en sí mateixa una xarxa estructurada de poders, jerarquies i valors que consisteixen en augmentar el poder en base a la subordinació jeràrquica dels valors que es conformen com a universals -els valors dels homes- a partir de la valorització dels altres -els valors de les dones. Mentre que el subjecte que acumula poders, jerarquies i valors els té assegurats per la seva sola existència i per la sobrevaloració de les seves accions en el món, dels seus productes i dels seus béns materials i simbòlics. Per tant es produeix una valoració distorsionada, al magnificar els fets masculins i desmerèixer als femenins. Un altre dels recursos expropiats és el poder del control social; pel fet de ser home o dona s'ocupen posicions socials i polítiques prèviament assignades.

Destacarem dos línies d'investigació en aquest grup de teories: la teoria feminista de la psicoanàlisi i el feminisme radical. La teoria feminista psicoanalítica parteix de la teoria de la teoria de **Freud**¹³. Freud reconeix les diferències i la desigualtat entre els gèneres però no l'opressió. Les feministes psicoanalítiques han identificat dos explicacions possibles de la dominació de les dones: la por a la mort i l'entorn socioemocional en que la personalitat del nen es forma; és a dir, es centra en les característiques del desenvolupament en la primera infància. Així doncs, el supòsit que els éssers humans arribin a la maduresa aprenent a equilibrar la tensió entre el desig de llibertat d'acció -la individualització- i el desig de confirmació per part dels demés -és a dir, el reconeixement- no és evident. El fet és que els nens experimenten el seu primer i més important desenvolupament en una estreta, constant i íntima relació amb la dona.

El romanent emocional de la primera infància cap a les dones -la necessitat d'amor, odi i possessió -impulsa a l'home madur a buscar una dona pròpia que satisfaci les seves necessitats emocionals, que depengui d'ell i a la qual pugui controlar; és a dir, sent una necessitat de dominar i trobar difícil el reconeixement mutu. La nena que necessita el mateix que el nen cap a la dona/mare, descobreix la seva pròpia identitat femenina en una cultura que infravalora les dones. La dona madura intenta resoldre el seu romanent emocional accentuant la seva capacitat de reconeixement i sol fer-ho de manera sumisa amb homes en actes d'atracció sexual i amb dones amb actes d'amistat o de manteniment de parentesc. I en lloc de buscar substitutes de la mare recrea la relació existent de la primera infància, entre l'infant i la dona.

Així les feministes psicoanalítiques expliquen l'opressió de les dones a partir de la profunda necessitat emocional dels homes de controlar-les, un impuls que neix de les neurosis quasi universals dels homes centrades en la por cap a la mort i en els sentiments ambivalents cap a les mares que les crien. Les dones creixen amb aquestes neurosis o pateixen neurosis complementàries, però en qualsevol cas, queden psíquicament sense una font equivalent per a oposar-se a la dominació.

¹² Les tracta com a coses mentre que els homes sí que es caracteritzen per aportar tota l'essència del ésser humà.

¹³ Parla de la teoria freudiana podria semblar irrellevant, no obstant les teories sobre el psicoanàlisis continuen inspirant un bon nombre d'especialitats en la psicologia i fins i tot en la psiquiatria, això ens planteja la problemàtica de l'aplicació o l'argumentació d'aquests supòsits en determinats entorns, els anomenarem mèdic-científic, i per no estendre en això, seria suficient analitzar els processos de violència de gènere com són anticipats per determinats professionals. Les preguntes són -són inevitables aquests casos com semblen? -s'analitza suficientment l'historial previ? -es coneix si les víctimes van intentar demanar ajuda i van ser qualificades com a casos neuròtics o psicòtics? -què passa a les consultes o als serveis socials?

Aquestes teories tracen una divisió contundent entre les emocions humanes universals i l'opressió femenina universal, no exploren les disposicions socials intermèdies que vinculen l'emoció a l'opressió i no suggereixen línies possibles de variació de les emocions, les disposicions socials i l'opressió.

El feminisme radical: es caracteritza per una intensa valoració positiva de les dones i com a conseqüència, una profunda indignació davant la seva opressió. Les feministes radicals creuen que tota la societat es caracteritza per l'opressió; és a dir, tota institució constitueix un sistema en que unes persones dominen a unes altres, en les estructures més bàsiques de la societat. En les pautes associatives entre grans grups i categories de gent, poden percebre una continua pauta de dominació i subordinació. L'estructura més fonamental d'opressió pauta de dominació i subordinació. L'estructura més fonamental d'opressió pel gènere, és el sistema de patriarcat que constitueix el sistema més poderós i durador de la desigualtat.

La violència no sempre és manifesta en la crueltat física: Pot ocultar-se en pràctiques més complexes d'explotació i control: en criteris de moda i bellesa, en ideals tirànics de la maternitat, la monogàmia, la castedat i la heterosexualitat, en l'assetjament sexual en el lloc de treball, en el treball domèstic fatigós i no pagat. Els homes creen i mantenen el patriarcat no només perquè tenen recursos per fer-ho, també perquè tenen interessos reals en fer que les dones serveixin d'eina. La pregunta és -com es pot contrarestar o anul·lar la força el patriarcat?. Amb una reconstrucció bàsica de la consciència de les dones, de manera que tota dona reconegui el seu propi valor i força i rebutgi les pressions del patriarcat que aconsegueixen que es consideri a sí mateixa dèbil i secundària.

JULIET MITCHEL

McRobbie, A. (1988). *Entrevista con Juliet Mitchell*. Revista nº170 New Left Review. Recuperat 16 desembre 2014, des de

<http://www.debatefeminista.com/PDF/Articulos/entrev353.pdf>

JUDITH BUTLER

Sabsay L. (2009). *Judith Butler para principiantes*. Publicado en Página 12. Recuperat 16 desembre 2014, des de

<http://www.pagina12.com.ar/diario/suplemento/soy/1-742-2009-05-09.html>

CELIA AMORÓS

Amorós, C.; Cobo, R. y Miyares, A. (2006). *Interculturalidad, feminismo y educación*. Publicado en: Mujeres en red. El periodico feminista. Recuperat 16 desembre 2014, des de http://www.mujeresenred.net/IMG/article_PDF/article_a829.pdf

Mª ÁNGELES DURÁN

Durán, M.A. (2011). *El tiempo como campo de las políticas públicas*. Seminario internacional. Políticas de tiempo, tiempo de las políticas. Conferencia regional sobre la Mujer de América Latina y el Caribe. Recuperat 16 desembre 2014, des de http://www.cepal.org/mujer/noticias/noticias/1/43711/ponencia_maria_angeles_duran.pdf

TERESA TORNS

García, A.A. (2001). *Nota sobre las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*, de M. Maruani, C. Rogerat y T. Torns. Cuadernos de relaciones Laborales. 18: 291-297. Recuperat 16 desembre 2014, des de <http://revistas.ucm.es/index.php/CRLA/article/viewFile/CRLA0101120291A/32457>

Carrasquer, P.; Parella, S.; Recio, C. y Torns, T. (2007). *Les dones i el treball a Catalunya: mites i certeses*. Generalitat de Catalunya. Institut català de les Dones. Recuperat 16 desembre 2014, des de http://dones.gencat.cat/web/.content/03_serveis/docs/publicacions_estudis2.pdf

JUDITH ASTELARRA

Astelarra, J. (coord.) (2007). *Género y cohesión social*. Documento de trabajo nº16. Madrid. Fundación Carolina. Recuperat 16 desembre 2014, des de <http://www.fundacioncarolina.es/wp-content/uploads/2014/08/DT16.pdf>

CRISTINA BORDERIAS

Borderias, C.; Carrasco, C. i Torns T. (eds.) (2011). *Trabajo de cuidados. Historia, teoría y políticas*. Madrid. Editorial: Los libros de la catarata. Recuperat 16 desembre 2014, des de https://www.fuhem.es/media/cdv/file/biblioteca/Economia_critica/El_trabajo_de_cuidados_C._Carrasco_C._Borderias_T._Torns.pdf

PATRICIA SOLEY (<http://www.patriciasoley.com/>)

Soley- Beltran, P. (2011) *Cuerpos ideales. Una aproximación interdisciplinaria al estudio de las modelos de moda*. Quaderns d'Antropologia 26. 107-134 Barcelona. Institut Català d'Antropologia. Disponible a:

<http://www.patriciasoley.com/dasuserfiles/rte/file/cuerposideales.pdf>